

Ermeni Alfabesiyle Yazılmış Türkçe Kaynaklar Üzerine¹

Telli Akhundova Korkmaz²

Özet

Dünya tarihinde kendi kültür ve edebiyatlarını oluştururken birden fazla dil kullanan pek çok halk vardır. Ortaçağda Latince ve Arapça bilim dili olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İran edebiyatı Farsça ve Arapçanın kullanımıyla oluşmuştur. Farsçanın kullanımıyla Hindistan edebi mirası meydana gelmiştir. Türkdilli halkların edebiyatlarının oluşumunda da Farsça ve Arapçanın kullanımı gözardı edilemez. Osmanlı Devleti hudutları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında da iki dil yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Yüzyıllarca birlikte yaşayan Türkler ve Ermeniler bir birlerinin dil, edebiyat ve sanatlarından etkilenmişlerdir. Osmanlı toplumu içerisinde Ermeniler varlıklı bir zümreyi oluşturuyorlardı. Bu durum onlara çocuklarını yurtdışında kolayca eğitime göndermelerini sağlamıştır. Varlıklı ve eğitilmiş Ermeniler ise hakim ulus olan Türk bürokrasisi içerisinde yerlerini almışlardır. Süreç içerisinde hem nüfus yoğunluktan ötürü, hem de üst tabakalarda yer aldıkları için Ermenice yaygınlığını kaybetmiştir. Ermeni harfli Türkçe yazım kültürü, Hristiyan inancına bağlı olan Ermeni halkı ile yazı aracılığıyla iletişim kurmanın ve onların da aynı yolla kendini ifade etmesinin bir aracı unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Elbette bu kendi medeniyetini muhafaza etme ve yabancılaşmaya karşı koyma mücadelesinin tezahürü gibi de değerlendirilir. Aşıkların şiir ve destanlarında, yazılı edebiyatta, çeviri eserlerde, dergi ve gazetelerde, mezar taşlarında, kitabelerde, çok dilli sözlüklerde, İncil ve diğer dini metinlerde bu tarzın kullanımına rastlanılmaktadır. Ayrıca matematik, tıp, astronomi, kimya, din, felsefe, mizah, magazin ve sanat dalları gibi birçok alanda da eserler üretilmiştir. Tarih alanında ise Ermenilerin yaşadıkları şehirlerdeki kültürel mirasları ve kilise tarihlerini anlatan eserler dikkat çekmektedir.

Çalışmada Ermeni Harfli Türkçe yazım kültürünün oluşumu ve tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Basın-yayın ve yazma eserlerden örnekler sunularak incelemeler yapılmıştır.

1 Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi BAP (Bilimsel Araştırma Projeleri) Proje No: HDP24S10- "Vartan Paşa, Şark Müharebesi Hikayesi" başlıklı projeden üretilmiştir.

2 Doç. Dr.,

Giriş

Asırlarca aynı coğrafyayı paylaşan Türklerle Ermeniler arasında her alanda medeni alışverişler oldukça fazladır. Sosyal hayatın birçok evresinde iç içe yaşayan farklı inanç toplulukları birbirlerinin kültürel değerlerinden inançlarına, folkloriden anlayışa kadar mahalle ve köy hayatında birlikte yaşama tecrübelerini ortaya çıkarmışlardır. Bizans yönetimi ve Rumlar tarafından maruz kaldıkları baskı ve katliamlara karşın, Türk idaresinin ve halkının saygılı ve hoşgörülü tutumu, Ermenilerin Türk dil ve kültürünün etkisi altına girmesini teşvik etmiştir. Buna ek olarak, devlet yönetiminde, ticarete ve sosyal hayatta elde ettikleri fırsatlar da bu kültürel etkileşimi önemli ölçüde kolaylaştırmıştır.

İnsanlar arasındaki iletişimi sağlayan doğal bir araç olan dilin, iki toplum arasındaki ortak etkileşimde belirgin bir rol oynadığı açıkça görülmektedir. Özellikle bugün Avrupa'da ve Ermenistan'da yaşayan Ermenilerin kullandıkları Demirciyan, Nalbantyan, Kuyumciyan, Koçeryan, Yetimyan gibi soyisimlerde bu etkileşim kendini göstermektedir. Doğal olarak her alanda yaşanan etkileşim edebiyata ve basın hayatına da yansımıştır.

1. Ermeni Harfli Türkçe Eserler

XIV. yüzyıldan itibaren Türkçe metinlerin yazımında özellikle yazma eserlerde Ermeni harflerinin kullanılmasına başlanmıştır. Matbu eserlerde ise XVIII. yüzyıldan itibaren bu tarzın kullanımına geçilmiştir. Fakat XX. yüzyılın başlarında Ermeni harfli Türkçe eserlerin yayımlanması tedricen azalma göstermiştir. Yine de 1960'lı yıllara kadar devam ettiği bilinmektedir.³ Aşıkların şiir ve destanlarında, yazılı edebiyatta, çeviri eserlerde, dergi ve gazetelerde, mezar taşlarında, kitabelerde, çok dilli sözlüklerde, çeşitli dini kitapve metinlerde bu tarzın kullanımına rastlanılmaktadır. Bununla da kalmamış matematik, tıp, astronomi, kimya, din, felsefe gibi bilimsel birçok alanda da eserler üretilmiştir. Tarih alanında ise Ermenilerin yaşadıkları şehirlerdeki kültürel mirasları ve kilise tarihlerini anlatan eserler dikkat çekmektedir. Diğer Osmanlı tebaası olan Rumların da bu tarzı kullandıklarını görmekteyiz. Nitekim özellikle XVII. yüzyıldan sonra hem Ermenilerin hem de Rumların kendi alfabeleri ile yazılmış çokca Türkçe eser vermeye başladıkları bilinmektedir. Ermeni alfabesiyle Türkçe basılan ilk kitap Venedik'te 1727 yılında Mıkhitaristler Birliği'nin kurucusu Mıkhitar Sebasdatsi (Sivashlı) tarafından Antonio Bortoli'ye ait matbaada basılan 149 sayfalık "Yeni Ermenice Dilbilgisi" adlı eserdir.⁴

3 Kevork Pamukçyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul, 2002, s. XI.

4 Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, 2005, s. 29; Pamukçyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, *Age*, s. XIV.

Türk dilinin tesiri Ermeni edebiyatının çeşitli alanlarına da yansımıştır. Çünkü Türkçe, hakim unsurun dili idi bu sebepten diğer milletler gibi Ermeniler de günlük hayatlarında bu dili konuştukları gibi yayınlarını da Türkçe yapmaktaydılar. 1618 yılında Schütz tarafından yayımlanan dua kitabı başta olmak üzere, pek çok ilmihal kitabı ve edebî eser Ermeni alfabesiyle Türkçe kaleme alınmıştır. Türk mizahının önemli temsilcilerinden biri olan Nasreddin Hoca, aynı coğrafyayı ve sosyal hayatı paylaşan farklı milletleri etkilediği gibi, Ermeni toplumunda da derin bir tesir bırakmıştır. Bu etkinin bir göstergesi olarak, 1837-1929 yılları arasında Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanmış en az sekiz kitabın Nasreddin Hoca'ya dair olduğu bilinmektedir. Söz konusu durum, Türk kültür ve düşünce dünyasının en meşhur figürlerinden biri olan Nasreddin Hoca'nın Ermeni toplumu nezdindeki kabulünü ortaya koymaktadır. Gazete, dergi ve kitap yayınlarının yanı sıra, Osmanlı coğrafyasında başta İstanbul, Bursa ve Kayseri gibi şehirlerde olmak üzere farklı bölgelerde de Türkçe yazılmış Ermeni mezar taşlarına rastlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş okulların açılmasına ve bilimsel nitelikte eğitim verilmesine genellikle Tanzimat ile başladığı düşünülmüştür. Oysa XV. yüzyıldan başlayarak medreselerde eğitim yapıldığı, en çok da din adamları tarafından derslerin işlendiği bilinmektedir. İmparatorluk içerisindeki çeşitli milletler de bu tarzı benimsemişlerdir. Anadolu'nun büyük şehirlerinde yaşayan Ermeni ve Rum cemaatleri ibadethanelerin yakınında olan okullarda din adamları aracılığı ile eğitim almaktaydılar. Genel olarak köylerde yaşayanların imkanları kısıtlıydı. Nitekim okul olsa da öğretmen bulmak kolay olmadığından milletlerin istifade ettikleri yazı ve konuşma dilleri arasında zamanla *diglossia* veya *ciftdililik* meydana gelmiştir. Kendi dillerinin alfabesini bilseler de bu halklar, yazı dilinde kullanılan edebi ifadeleri anlamakta güçlük çekmişlerdir. Diğer taraftan Türkçenin bütün halklar arasında ortak bir dil olarak iletişimi sağladığı ve bu sebepten her alanda etkili olduğu inkar edilemez. Bu nedenlerle Anadolu'da yaşayan milletler, aynı zamanda Ermeniler de kendi ana dilleri yerine Türkçeyi benimsemişlerdir.⁵ Yani Ermeniler günlük hayatlarında Türkçe konuşsalar da, Arap harflerini öğrenmek zor gelmiştir. Her ne kadar kendi okullarında Ermeni alfabesiyle eğitim görseler de, eski Ermenice ile yazılmış metinleri anlamakta güçlük çekmişlerdi.

5 Armen Tanikyan, Türkiye'den Göç Etmiş Azınlıklar Diasporasında Kültürel Miras Olarak Türk Dili, *Contemporary Research in Economics and Social Sciences* Vol.:2 Issue:2 Year:2018, s. 303-304.

İstanbul'da yaşayan Ermeniler için Vartan Paşa tarafından kaleme alınan ve Türk romancılığında önemli bir yere sahip olan Akabi Hikâyesi, Ermeni alfabesiyle Türkçe olarak basılmıştır. Paşa'nın bu eseri Türkçe olarak yazma nedenleri ve gerekçeleri, eserin anlam ve önemini derinleştirmektedir. Türkolog Andreas Tietze'ye göre Vartan Paşa Ermenice yazarken tatmin olmuyordu, bu sebepten İstanbul ve Anadolu'daki tüm Ermenilerin zorlanmadan okuyup anlayabildikleri ve uzun zamandır kullanılmakta olan Ermeni alfabesini tercih etmiş lakin eserini günlük Türk diline uygun bir şekilde kaleme almıştır.⁶ Bu tercih, eserin hem daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamış hem de dönemin kültürel ve dilsel etkileşimlerini yansıtan çarpıcı bir örnek olarak öne çıkmıştır.

Akabi Hikayesi, *Bir Sefil Zevce* gibi birçok edebi eserin yanında *Aş Yahut Çiçek İletinin Biricik Tedbiri* gibi bilimsel eserler, *Şark Mühâribesi Hikayesi* gibi tarihi eserler, *Ermenice-İtalyanca-Türkçe* gibi sözlükler, *Yeni Yemek Kitabı ve Hamur İşleri* gibi günlük yaşama hitap eden eserler vs. çeşitli konuları kapsayan Ermeni Harfli Türkçe kitapların sayısını Murat Cankara Hasmik Stepanyan'ın *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası* eserine dayanarak yaklaşık 1696 yayın yeri ve yılı belli olan, yayın yeri ve yılı belli olmayan ise 160 olarak tesbit etmiştir.⁷

2. Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk gazete, 1831 yılında Osmanlıca olarak yayımlanmaya başlayan Takvim-i Vekayi gazetesidir. Bu gazetenin Rumca, Ermenice ve Farsça nüshalarının yanı sıra, Türkçe-Rumca, Türkçe-Ermenice ve Türkçe-Arapça gibi iki dilli sayıları da bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenice basın, 1832'de tamamen doğrudan devletin finanse ettiği ve ancak 150 kadar abonesi olan Takvim-i Vakayi'nin Ermenice nüshası ile başladığı kabul edilmektedir. Aralıklarla 1850'ye kadar yayımlanan bu resmi gazetenin adı Lrakir (*Լրագիր*) olarak bilinmektedir. Devletin başkenti İstanbul, Ermeni basını için daima bir merkez konumunda olmuştur. 1832'den 1970 yılına kadar İstanbul'da 350, İzmir'de 38 ve sayıları 20'ye yaklaşan diğer il ve ilçe merkezlerinde yaklaşık 70 Ermenice dergi ve gazete yayımlanmıştır. Ayrıca, Ermeni harfleriyle yayımlanan yaklaşık 24 gazete bulunmaktadır. En ünlüleri *Manzûme-i Efkâr* (1866), *Envâr-ı Şarkîyye* (1867), *Avedaper* (*Ավետաբեր*) (1870), *Cerîde-i Şarkîyye* (1885-1913)'dir.⁸

6 Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi*, Yayına Hazırlayan Andreas Tietze, İstanbul, 1991, s. IX-X.

7 Murat Cankara, Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, İstanbul, 2014, s. 118.

8 Koloğlu, *Age.*, s. 97.

Sayıları oldukça fazla olan Ermeni harfli Türkçe dergi ve gazetelerin en yaygın olanlarından biri *Mecmua-i Havâdis* (1852-1877)'tir. Tamamen Ermeni harfli Türkçe çıkan ilk süreli yayın olarak da kabul edilen bu gazetenin kurucusu ve editörü Osmanlı bürokrasisinde Vartan Paşa olarak tanınan Hovsep Vartanyan'dır.⁹ Akademik kaynaklara göre Osmanlı devlet adamı, gazeteci ve yazar olan Vartan Paşa 26 Eylül 1816 yılında İstanbul'da doğmuştur. Viyana Mihitarist Manastırında eğitim almıştır. Kısa sürede buradaki eğitimini başarıyla tamamlayan Vartan Paşa İstanbul'a dönerek öğretmenlik yapmıştır. Barutçubaşı ve başpiskopos olan Hovannes Dadyan Amiray'ın evinde yaptığı özel öğretmenlikle yanaşı 1836 yılında Hasköy'deki Nersesyan Mektebinde de öğretmen olarak çalışmıştır. Henüz 22 yaşında Arkun tersanesine atanan Vartan Paşa 1837'de Bahriye'de tercümanlıktan baştercümanlığa yükseldikten sonra askeri rütbelere alarak nişanlarla taltif edilmiştir. 1856'da Encümen-i Dâniş azası iken 1857 yılının sonları 1858 yılının ilk yarısında ise paşalık rütbesi verilmiştir. 1860 yılında askeriye'den ayrılıp mülki görevlerde çalışarak Bey ünvanı almıştır. Devletteki önemli hizmetlerin ve meziyetlerinin karşılığı olarak Osmaniye ve Mecidiye nişanlarının ikinci ve diğer derecelerini alan Vartan Paşa'nın Avrupa'da da yüksek itibara sahip olduğu bilinmektedir. Askeri görevlerde olduğu gibi mülki görevlerde de başarılı olmuştur. Nitekim 1868 veya 1869'da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye aza olarak atanmıştır. Bir takım karmaşık meseleleri irfan ve öngörüsüyle çözüme kavuşturan Vartan Paşa'nın adli ve diğer şehir meselelerine ilişkin pek çok layiha, nizamname ve tüzük hazırladığı da kaydedilmektedir.¹⁰

Vartan Paşa, hünerli bir şahsiyet olarak Osmanlı Devleti ve milletine hizmetle yetinmemiş aynı zamanda Ermeni Katolik cematine de hizmetlerde bulunmuştur. O, 1 Nisan 1846 yılında kurulan Hamazkyats (Ulusal Birlik) Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden olmuş, 1851'de ise Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin yönetim kurulu üyeleri arasına girmiştir. Bütün bu yoğun çalışmaların arasında basın-yayın alanında da takdir edilir faaliyetlerde bulunmuştur. Hatta yakalandığı bir göğüs hastalığı nedeniyle çektiyi eziyetlere rağmen çalışmalarını uzun süre devam ettirmiş ve 28 Mart 1879 tarihinde 64 yaşında İstanbul'da ölmüştür.¹¹

9 Murat Cankara, *Mecmûa-i Havâdis'ten Agos'a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın, Toplumsal Tarih*, Sayı 301, Tarih Vakfı Yayını, 2019, s. 8.

10 Kevork Pamukçyan, *Bibliyografileriyle Ermeniler*, İstanbul, 2001, s. 373; <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?-Ulaşım Tarihi 06.12.2022>.

11 Pamukçyan, *Bibliyografileriyle Ermeniler, Açe*, s. 373; <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?-Ulaşım Tarihi 06.12.2022>.

1852 yılında Vartan Paşa editörlüğünde yayınlanmaya başlayan *Mecmûa-i Havâdis*, başlangıçta ayda bir defa çıkan dergi olmuştur. İstanbul'un fethinin tefrika edildiği bu dergi sonra haftada bir yayınlanmış ve sonrasında da günlük gazeteye dönüşmüştür. Gazetede siyasi, idari, ilmi ve zirai konuları içeren yazılar yayınlanmıştır. Hovhannes Mühendisyan, Bogos Kirişçiyen ve Mecmûa-i Havâdis matbalarında basılan gazetenin ayrıca *İlave-i Mecmûa-i Havâdis* ve *Ruzname-i Mecmûa-i Havâdis* isimli ekleri de vardı.¹²

Gazetenin ilk sayılarında Osmanlı sultanlarını ve devlet adamlarını ilgilendiren diğer dünya devletlerinin yöneticileri, onların aile ve çocukları hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Sayfalarda siyasi, askeri, ekonomik ve devlet yönetiminde baş veren diğer gelişmelere dair haberlere yer verilmiştir. Bununla birlikte Kristofor Kolumb'un Amerika'yı keşfi ile ilgili dünyayı ilgilendiren periyodik yazılara da rastlanılmaktadır. Gazetenin uluslararası siyaset, ekonomi ve bürokrasi ağırlıklı bir yayın olduğu anlaşılmaktadır. *Mecmûa-i Havâdis* bazı kaynaklara göre 1877, bazılarına göre ise ekleri ile birlikte 1883 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir.¹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yayınlanmaya başlayan Ermeni dilinde ve Ermeni alfabesiyle Türkçe yayınlanmış süreli yayınların sayısı gittikçe hızla artmıştır. 1840-1900 yılları arasında sadece İstanbul'da Ermeniler tarafından yayımlanan yüzü aşkın gazete ve dergi bulunmaktadır. Bu yayınların yarısından fazlasının kısmen veya tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basılmış olması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çok kültürlü yapının önemli bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Yayınların halkı önemli derecede etkilediği görülmektedir. Şöyle ki, o günlerde meşhur olan *Mecmua-i Havâdis* ve *Manzûme-i Efkâr* gibi gazeteleri okumak için Türkler bile Ermeni harflerini öğrenmişlerdir. Çünkü Osmanlı aydınları tarafından 1861 yılında batı bilim ve kültürünü yaymak amacıyla kurulan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye'nin kıraathanesinde *Mecmua-i Havâdis*, sürekli olarak okunan yayınlar arasında bulunmaktaydı.¹⁴

Sonuç

Ermeni harfli Türkçe kitaplar, belgeler ve süreli yayınlar, Türkler ve Ermeniler arasında her alanda gerçekleşen kültür alışverişinin somut bir

12 Cahit Külekçi, İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 2015. <https://istanbultarihi.ist/156-istanbul-ermenileri-kilise-ve-gelenek> - Ulaşım Tarihi: 11.11.2023

13 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000*, İstanbul, 2014, s. 391; Stepanyan, *Age.*, s. 555-556.

14 Ali Budak, XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik, *MSGSÜ Sosyal Bilimler (1)*, 2010, s. 44.

kanıtıdır. Bu tarzda ortaya konulmuş eser ve çalışmalar; sözlü ve yazılı edebiyat eserleri, sözlükler ve dille ilgili çalışmalar, çeviriler, hukuk belgeleri, dinî eserler, tarihî eserler, mizah içerikleri ve süreli yayınlar şeklinde sınıflandırılabilir. Her bir kategorideki kitap veya eser, incelenmesi gereken kaynak niteliğindedir. Bu kaynaklar, Türk-Ermeni ilişkilerinin, kültürün çeşitli alanlarında olduğu gibi, dil ve edebiyat alanında da derin bir etkileşim ve yakınlık içerisinde olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Kaynakça

- BUDAK Ali, XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik, *MSGSÜ Sosyal Bilimler (1)*, 2010, s. 41-50.
- CANKARA Murat, Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine, *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*, İstanbul, 2014, s. 115-137.
- CANKARA Murat, Mecmua-i Havadis'ten Agos'a: Ermenice Bilmeyen Ermeniler ve Basın, *Toplumsal Tarih*, Sayı 301, Tarih Vakfı Yayını, 2019, s. 8-11.
- KOLOĞLU Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1985, İstanbul, s. 68-93.
- KOZ, M. Sabri, "Ermeni Harfleriye Türkçe Nasreddin Hoca", *Müteferrika*, Sayı 2, Bahar 1994, s. 103-133.
- MİLDANOĞLU Zakarya, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000*, İstanbul, 2014.
- PAMUKÇIYAN Kevork, Bibliyografileriyle Ermeniler, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- PAMUKÇIYAN Kevork, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, İstanbul, 2002.
- PAŞA Vartan, *Akabi Hikayesi*, Yayına Hazırlayan Andreas Tietze, İstanbul, 1991, s. IX-X.
- STEPANYAN Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, 2005.
- TANIKYAN Armen, Türkiye'den Göç Etmiş Azınlıklar Diasporasında Kültürel Miras Olarak Türk Dili, *Contemporary Research in Economics and Social Sciences* Vol.:2 Issue:2 Year: 2018, pp. 299-315.
- <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/3067/edition/2583/?-Ulaşım Tarihi 06.12.2022>.